

Samhälle vid Hönsäter

Hellekis cementfabrik anlades 1891 strax intill Hönsäters hamn för att kunna utnyttja den sjötransport som därmed bjöds. Med fabriken växte också upp en industriort, som under årens lopp med företagsledningens bistånd utvecklade sig till ett välordnat brukssamhälle.

Vi har i det föregående inventerat de arbetsmöjligheter, som bjöds vid Hönsäter åt de dagsverksarbetare, som inte sysselsattes vid Hönsäters gård. När cementfabriken kom till var alunbruket sedan länge borta. De gamla alunbruksarbetarna återfanns nu till större delen bland kalkbrännarna i Hönsäters-gruvan. Totalt antalet anställda vid Hönsäter torde ha uppgått till in emot 100-talet.

Var bodde då alla dessa arbetare med sina familjer, som på den tiden i allmänhet var stora, 7 – 8 barn var ingen ovanlighet. De flesta bodde på sina små torpställen uppe på Kullen. Det är oerhört svårt att göra sig en föreställning om hur primitivt dessa människor hade det i alla avseenden. Närmare en mils gångväg till arbetet var inte ovanligt. Några fortskaffningsmedel fanns inte. Vintertid gick man på obanade vägar och stigar. Tänk er att efter 12 timmars tungt arbete börja en milslång vandring som ofta blev rena klättringen uppåt berget mot hemmet i snö eller regn och blåst. Hur orkade man? – Det hela är ju omänskligt efter våra mått. Hemma fick hustru och barn sköta om det lilla torpet. Bära och slita och släpa, det var livets lott. Om vintern var det mörkt och kallt i stugan. Om sommaren tröt vattnet i brunnen. Far var bara hemma några timmar för sömn, sen måste han iväg igen till arbetet i tidiga morgontimmen.

I Hönsäter fanns endast ett fåtal bostadshus för arbetare. De båda "Byggena" vid dammen har tidigare nämnts tidigare. De rymde vardera 10 enrumslägenheter med kök. På den tiden ansågs de vara "moderna", trots stenhällar till köksgolv och avsaknad av tapeter på väggarna i rummet. Några av vår tids anspråk på vatten och avlopp fanns inte. En familjebostad bestod i regel av ett rum och kök, ibland bara av ett kök. Det var helt enkelt så, även om barnen var många. – Underligt nog var enrumslägenheter förhärskande i bolagets hyreshus i Hällekis ända in på 1940-talet.

Vid dammen stod ett annat hyreshus, allmänt kallat "Kasärn". Det hade tidigare varit arbetarbostad vid Bromö Glasbruk. Vid glasbrukets nedläggning och flyttning till Årnäs 1879 köptes byggnaden av bruksledning på Hönsäter, monterades ner och forslades sjövägen till Hönsäters hamn. I Hönsäter återuppfördes huset och stod vid torget vid dammen till för drygt 40 år sedan (1930-talet) då revs det ner. Huset innehöll 16 rum, varje rum beboddes av en familj och varje ingång delades av 8 familjer.

I närheten av "Kasärn" stod två små stugor om 1 rum och kök. Den ena, "Kransa-stugan" revs i början av 1940-talet och den andra "Ljungs stuga" har stått obebodd i ett tjugotal år.

I vägkorsningen vid dammen låg "Stolpa-stugan" där Olaus Stolpe bodde i 1 rum och kök. Huset revs 1911 och lämnade plats för en nyuppförd förmansbostad, som av folkhumorn döpts till "Basebo".

Snutt emot "Basebo" och andra sidan vägen ligger ännu en liten stuga, som byggdes på 1840-talet av en snickare Johan Qvist vid Hönsäter. Den har inte varit bebodd sedan 1950-talet. Den kallas "Idas stuga" efter Per Johans Ida, som bodde där hela sitt liv.

Bortom "Basebo" i vägkröken åt herrgården till låg "Skara kyrka", då bebodd av ett par familjer. Huset byggdes 1876 av överbliven sten från den stenhög vid Hellekis hamn, som året innan levererats för reparation av Skara Domkyrka. Huset fick således sitt namn efter arbetsnamnet på stenhögen. Byggnaden omändrades invändigt under 1930-talet till bostäder för pensionärer, företrädesvis arbetaränkor. År 1972 hade det tjänat ut och jämnades till marken.

Vända vi tillbaka mot nuvarande järnvägsstationen, låg efter "Basebo" en gammal stuga innehållande brygghus och bagarestuga. Den revs 1912 och fick lämna plats för en två-familjvilla avsedd för förmän vid lantbruket. Hänsett på lantbruket döpte folkhumorn villan till "Tryneborg" Bagarestuga och tvättstuga inrättades istället i Falkängen.

Detta med allmänna bagarestugor är utmärkande för ett dåtida brukssamhälle. Det hade utan tvivel kommit till av praktiska skäl. Möjligheten att baka bröd i hemmen fanns inte på den tiden och s.k. "köpebröd" existerade inte på landet. Därför fick husmödrarna ta sitt mjöl och vad mer som de behövde till bagarstugan och där baka sitt bröd.

Nedanför "Tryneborg" låg tvenne sandstensbyggnader, en på vardera sidan om vägen. De var byggda i början av 1800-talet av bruksägaren Bengt von Hofsten, som ståtade med titeln hovjunkare, och var avsedda för arbetare vid alunbruket. Byggnaderna var inredda ungefär som "Kasärn" men hade om möjligt ännu sämre standard. Folkhumorn förnekade sig inte, när de kallade stenhuset för "Skrämbo". Den västra byggnaden revs och fick 1912 lämna plats för en hushållsskola, som sedan blev den nuvarande bruksmässen. Byggnaden kallas därför ofta för "Brukshushållet" eller förkortat "Bruks". Det andra "Skrämbo" stod kvar till 1937, då bolagets affärshus uppfördes på dess plats.

Norr om Sjösaeters egnahemsområde, mellan järnvägen och landsvägen ungefär mitt emot flerfamiljshuset Granbacken låg två stugor som nu är borta, "Nattvaktens" och "Digra-stugan". Det sista namnet var uppkallat efter en boende där som hette Diger.

Längre ner med Sjörsås, ungefär mitt för kvarnen, låg en mycket gammal stenstuga som revs 1942. Vid det gamla tegelbruket som låg ungefär "där Solstugan" nu ligger, låg ett par stugor. Båda är för länge sedan borta. En av de sista hyresgästerna var Johan Lövgren söndagsskolläraren, som på sistone skötte renhållningen vid Hönsäter. Om det inte hade varit en så präktig människa, så skulle man ju om honom säga skämtsamt, att han höll rent både inne och ute. Om honom kommer att berättas mera längre fram.

Ovanstående utförliga redovisning av de byggnader, som fanns vid Hönsäter, när cementfabriken byggdes, utgör berättelsen om den kärna kring vilken brukssamhället senare skulle utvecklas till vad det är i dag. Det var byggnader, som hänförde sig till alunbrukets tid. Byggnader, som berättar om arbetarens bostadsförhållanden under Hönsäters första industriepok. Visserligen dröjde sig bilden kvar ännu några årtionden. Utvecklingstakten var rätt långsam på den tiden. I våra bedömningar vill vi så lätt glida över till jämförelse med hur vi ha det nu, i dag. Vi fråga helt omedvetet, hur kunde människor finna sig i att behandlas så illa, bo så dåligt, arbeta så länge, varför sa de inte ifrån. De var ju dock människor och inga djur. Ett sådant synsätt och sådana tankar ger inte rättvisa åt våra förfäder. Det är inte deras fel, att vi inte kan förstå hur de kunde vara glada, förnöjda och tillfreds med sitt liv. Det var de nämligen. Detta för att de kunde endast kunde jämföra sin situation med hur man haft det före dem och hur andra samtida hade det. För varje tidsepok bör jämföras i tiden. Då får man ett rätt perspektiv. Andra, som trodde sig leva i överflöd, hade det, när allt kom omkring, ganska enkelt.

Jag kom att tänka på den då 93-åriga Anders Persson, son till "Alehagesa", hon som kunde bota både folk och få, då han berättade för mig om sin barndom. Sommartid under skollovet var han vaktpojke på Örnkulla hos Lars i Sörgården. Där tyckte han att han hade det egentligen rätt så bra. Han hade ju maten och kanske dessutom några ören ibland. Men maten var rätt enformig på den tiden. Fick man sill och potatis den ena dagen, så blev det potatis och sill den andra. Det var den enda omväxling. Fast i rättvisans namn vankades det väl en "fläskabete" då och då och kanske en "köttabete", med för den delen. Det som fortfarande retar honom, när han tänkte på det, var att där satt han och arbetsfolket uti i köket och åt sill och potatis, när samtidigt som Lars satt inne i stugan och smorde kråset med plättar – Tiderna var sådana. Man levde enkelt, såväl husbönder som arbetsfolk, för man hade inte så mycket att röra sig med. Men se, plättar, det var tydligen festmåltid för pojken Anders.

